

Lucyna Agnieszka Jankowiak

Przypomnienie słowników Bartłomieja z Bydgoszczy z lat 1532 i 1544

Studia Językoznawcze 16, 107-133

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LUCYNA AGNIESZKA JANKOWIAK

Instytut Sławistyki PAN
Warszawa
l.a.jankowiak@wp.pl

Przypomnienie słowników Bartłomieja z Bydgoszczy z lat 1532 i 1544*

Słowa kluczowe

język polski XVI wieku, leksykografia łacińsko-polska XVI wieku, słowniki Bartłomieja z Bydgoszczy

Key words

16th century Polish language, 16th century Latin-Polish lexicography, dictionaries by Bartłomiej z Bydgoszczy

O XVI-wiecznych słownikach Bartłomieja z Bydgoszczy częściej zaczęto pisać w latach 70. XX wieku za sprawą dwóch spektakularnych wydarzeń: odnalezienia uważanego za zaginiony rękopisu z 1532 roku oraz przypadkowego odkrycia leksykonu z 1544 roku. Odkryć tych dokonała w Poznaniu Irena Kwilecka z placówki poznańskiej ówczesnego Instytutu Słowianoznawstwa (dziś: Instytut Sławistyki PAN). Podjęte wówczas decyzje o wydaniu drukiem obu słowników podtrzymywały zainteresowanie dziełami Bartłomieja. Niestety, kolejne lata wyraźnie osłabiły to zainteresowanie, zwłaszcza że zaplanowana edycja do dziś nie została ukończona. Sytuacja ta przekłada się na obecność informacji o dziełach

* NARODOWY PROGRAM ROZWOJU HUMANISTYKI. Publikacja finansowana w ramach programu MNiSW pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2018. Grant (nr 030/NPRH2/H11/81/2012) pt. *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy – wersja polsko-łacińska*.

Bartłomiej z podręcznikach akademickich czy opracowaniach leksykografii¹. Warto więc przypomnieć zarówno autora, jak i jego słowniki, co będzie celem niniejszego artykułu².

1. Autor³

Bartłomiej z Bydgoszczy wymieniany jest wśród najwybitniejszych bernardynów bydgoskich pierwszej połowy XVI wieku. Jego działalność pisarską przyjmuje się za dowód pracy intelektualnej konwentu bernardynów w Bydgoszczy⁴.

Niewiele wiadomo o Bartłomieju. Najwięcej dowiedzieć się można o nim z jego krótkich notatek w rękopisach oraz z łacińskiego wierszyka, który zamieścił w słowniku z 1532 roku:

*Bidgostia natus, Stanislaus est baptisatus,
Ordinem translatus, Bartoslaus est nominatus.
Anno milleno quingent[esimo] tricesimo secundo
Manens Bidgostia, o cum diligencia pia
Hic libellus gratus per ipsum est scriptitatus.*

¹ W poniżej przywołanych (przykładowych) pracach brak informacji: a) o obu słownikach: Witold Doroszewski, *Z zagadnień leksykografii polskiej* (Warszawa: PIW, 1954); Renata Przybylska, *Wstęp do nauki o języku polskim. Podręcznik dla szkół wyższych* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2003); b) o słowniku z 1544 roku: Zenon Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, t. 2 (Warszawa: PWN, 1985); Barbara Otwinowska, „Słowniki”, w: *Słownik literatury staropolskiej (Średniowiecze, Renesans, Barok)*, red. Teresa Michałowska (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, 1990), 778–783; Marian Plezia, „Dzieje leksykografii łacińskiej w Polsce”, w: tenże, *Z dziejów filologii klasycznej w Polsce* (Warszawa: Polskie Towarzystwo Filologiczne, 1993), 41–84. Por. też Irena Kwilecka, Elżbieta Kędelska, „Z prac nad nową edycją «Słownika» Bartłomieja z Bydgoszczy”, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 17 (1978): 124, przypis 6: „Do momentu wydania Erzepkiego Bartłomiej z Bydgoszczy był w historii literatury polskiej postacią nieznaną, a i dziś nazwisko słownikarza nie figuruje w najnowszej bibliografii literatury staropolskiej, w tzw. *Nowym Korbucie*”.

² Z racji swojego celu w artykule powtórzone zostaną informacje znane już z literatury przedmiotu (czasem rozproszone) i uzupełnione o nowe informacje.

³ Na temat życia autora i jego działalności zob. np. Marian Biskup, red., *Historia Bydgoszczy, t. 1 do roku 1920* (Warszawa–Poznań: PWN, 1991), 295–298; Elżbieta Kędelska, Irena Kwilecka, Arleta Łuczak, „Wstęp”, w: tychże, *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy. Wersja polsko-łacińska, cz.1 (A–G)* (Warszawa: SOW, 1999), 7–53; Irena Kwilecka, „Warsztat pisarski Bartłomieja z Bydgoszczy”, w: *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło* (Warszawa–Poznań: PWN, 1979), 23–36; Irena Kwilecka, Hanna Popowska-Taborńska, *Bartłomiej z Bydgoszczy leksykograf polski pierwszej połowy XVI w.* (Wrocław–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1977); Edward Szymańda, „Bernardyński ośrodek naukowy w Bydgoszczy”, w: *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło* (Warszawa–Poznań: PWN, 1979), 5–22; Edward Szymańda, „Przyczynek do życiorysu i działalności pisarskiej Bartłomieja z Bydgoszczy”, *Język Polski* 5 (1980): 332, 337.

⁴ Kamil Kantak, „Z przeszłości bernardynów bydgoskich (życie umysłowe w dobie jagiellońskiej)”, *Przegląd Bydgoski* 2 (1933): 3.

co oznacza⁵:

*Rodem z Bydgoszczy, ze chrztu Stanisław,
Stanąwszy w zakonie – nazwany Bartosław,
Będący w Bydgoszczy, z jakąż pilnością
W tysięcznym pięćsetnym trzydziestym i drugim
Roku ten słownik tak cenny napisał!*

Bartłomiej urodził się około 1475 roku w Bydgoszczy w rodzinie zamożnych mieszczan⁶, a zmarł w Poznaniu 22 XI 1548 roku. Nosił imię Stanisław, dopiero w zakonie przyjął imię Bartłomiej. Niewykluczone, że przed wstąpieniem do bernardynów studiował w Krakowie. Z pewnością już w 1500 roku był w bydgoskim klasztorze. Ponadto przebywał prawdopodobnie w Kole i Samborze. W bydgoskim klasztorze, gdzie spędził większość swego życia, był m.in. gwardianem (przez co najmniej dwie kadencje: 1518–1524), mistrzem nowicjatu i nauczycielem studium filozoficznego w klasztorze. O poważaniu, jakim Bartłomiej cieszył się wśród swoich zwierzchników, świadczy przekazanie mu książek przez kolejnych prowincjałów zakonu bernardynów: w roku 1500 – Jana Szklarka, a w 1507 – Rafała z Proszowic.

Bartłomiej jest autorem nie tylko słowników z 1532 i 1544 roku, ale także kilku innych obszernych rękopisów, tj. łącznie 6 rękopisów liczących ponad 2600 stron⁷.

Czasem Bartłomiej używał innego wariantu swego imienia: *Bartosław*. Jak wykazał Edward Szymańda, robił to wyłącznie w pismach przeznaczonych do własnego użytku, tak więc forma *Bartosław* nie pojawiła się w dokumentach ani w tekstach oficjalnych⁸.

⁵ Tłumaczenie za: Szymańda, „Przyczynek do życiorysu”, 331.

⁶ Niektóre źródła podają datę urodzin: między 1470 a 1480. Por. Biskup, *Historia Bydgoszczy*, 295.

⁷ Kwilecka, „Warsztat pisarski”, 26.

⁸ Szymańda, „Przyczynek do życiorysu”, 337: „Prywatnego, a przynajmniej nieoficjalnego charakteru tych pism może dowodzić przede wszystkim ich forma zewnętrzna, wyróżniająca się licznymi dopiskami i glosami [...], a więc swego rodzaju notatkami, służącymi niewątpliwie głównie potrzebom ich autora. To przeświadczenie potwierdza się także w nie spotykanej na ogół (nieoficjalnej) formie imienia zakonnego *Bartosław*, użytej w tych pismach a powstałej z bardziej przez autora – być może – lubianej [...], powszedniej, skróconej odmiany Bartłomieja: *Bart(a)*, *Bartek*, *Bartosz* lub podobnej [...]. Znamienne, że *Bartosław* nie pojawia się w pozostałych, poważnych dziełach Bartłomieja, o znaczeniu dokumentacyjnym, podniosłym, oficjalnym”.

2. Słowniki⁹

Łacińsko-polskie słowniki Bartłomieja z Bydgoszczy z 1532 i 1544 roku ze względu na obfity materiał polski uznać można za największe (nie tylko rękopiśmienne) zbiory polskiej leksyki pierwszej połowy XVI wieku.

Pierwszy słownik, pt. *Vocabularius ex Calepino, Breuiloquo et Mamotrecto relectus*, to rękopis liczący 257 kart, powstały, jak świadczy umieszczona w wyżej wymienionym łacińskim wierszyku data, w 1532 roku. Data ta jednak nie dowodzi pełnego ukończenia słownika, a jedynie zakończenia prac nad główną częścią rękopisu, bowiem marginesowe dopiski powstawały jeszcze później. Świadczą o tym np. hasła przejmowane ze słownika Mymera z wydania 1541 roku (dalej: Mym41), zwłaszcza bohemizmy nieobecne w pierwszym wydaniu słownika Mymera z 1528 roku (dalej: Mym28), np. *cztena* (w Mym28: *litera*), *strzewna dna* ‘kolka’ (w Mym28: *morzenie*), *żeniuch* ‘narzeczony’ (w Mym28: *oblubieniec*)¹⁰.

Leksykon Bartłomieja z 1532 roku gromadzi 4276 wyrazów polskich – odpowiedników dla 4488 haseł łacińskich.

Drugi słownik Bartłomieja stanowią zapiski na marginesach XV-wiecznego wydania łacińskiego leksykonu pt. *Vocabularius breuiloquus*, Argentine 1488, autorstwa Jana Reuchlina. Słownik tego niemieckiego humanisty to przeróbka *Catholica*¹¹ dokonana przez Reuchlina pod koniec XV wieku. Wokabularz Reuchlina od 1460 roku był wielokrotnie drukowany, zwłaszcza w Niemczech. Bartłomiej zapisał na nim (na marginesie na początku inkunabułu¹²) datę 1544. Natomiast na marginesach tego liczącego ponad 600 stron druku

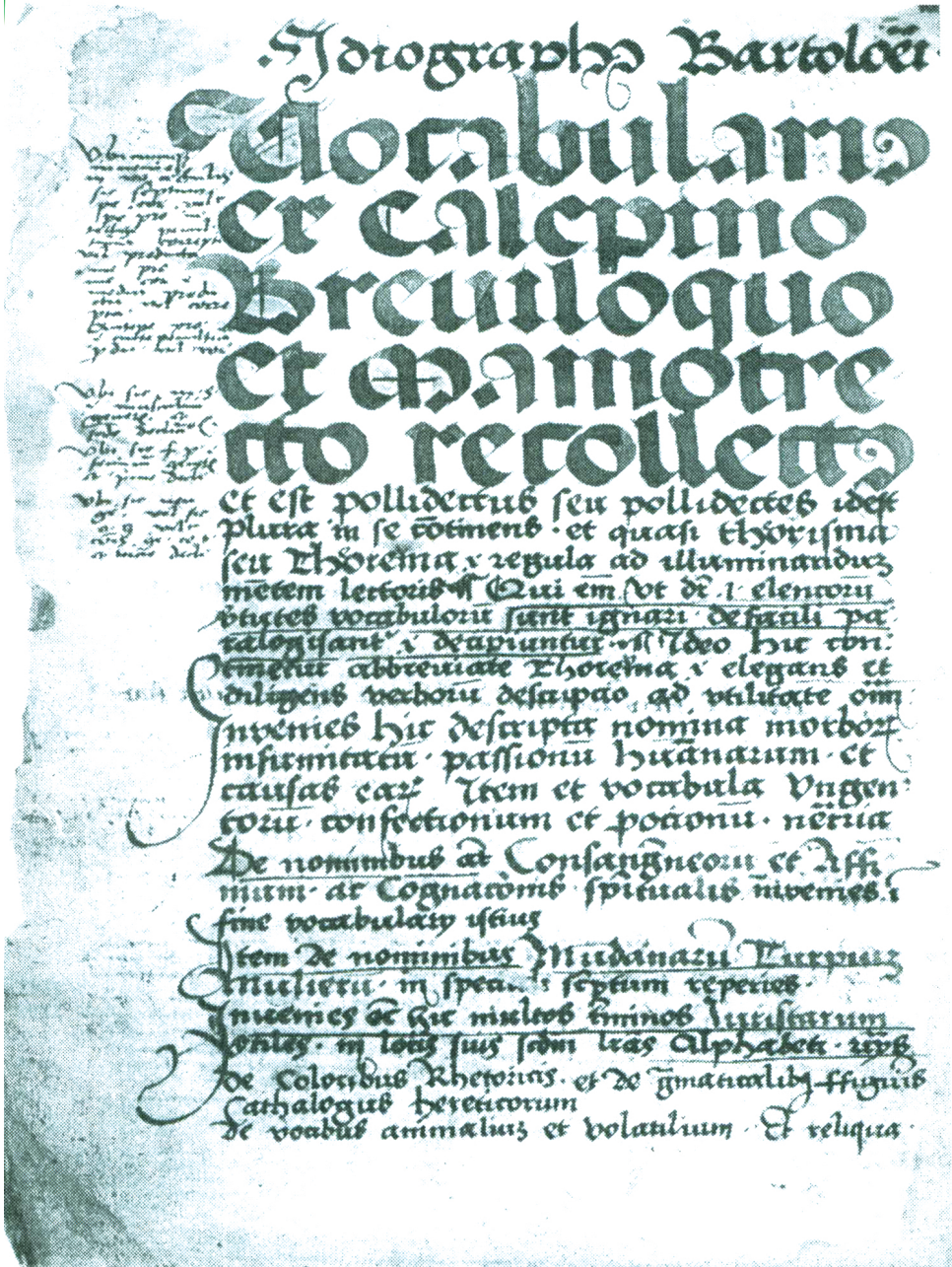
⁹ Opisy słowników zob. np. Elżbieta Kędelska, „Bartłomiej z Bydgoszczy a Lactifer Vodňanskiego”, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 24 (1987): 47–61; Kędelska, Kwilecka, Łuczak, „Wstęp”, 7–53; Irena Kwilecka, „Nieznany zbiór słownictwa polskiego pióra Bartłomieja z Bydgoszczy”, *Język Polski* 4 (1972): 252–261; Irena Kwilecka, „Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy odnaleziony”, *Język Polski* 3 (1972): 180–182; Kwilecka, Kędelska, „Z prac nad nową edycją”, 123–143; Kwilecka, Popowska-Taborska, *Bartłomiej z Bydgoszczy*.

¹⁰ Przykłady za: Kędelska, Kwilecka, Łuczak, „Wstęp”, 27–28; Elżbieta Kędelska, „Pierwsze drukowane słowniki łacińsko-polskie jako źródło Bartłomieja z Bydgoszczy”, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 25 (1989): 35.

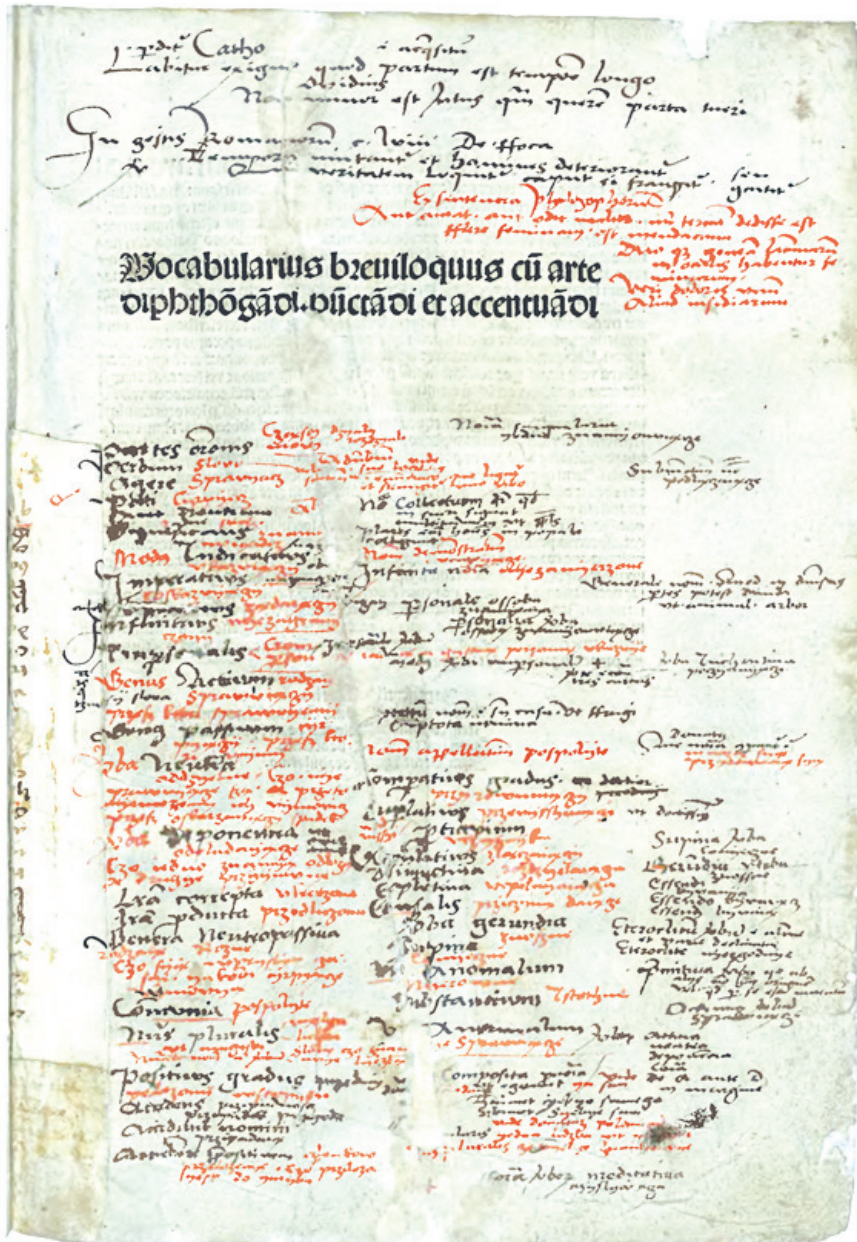
¹¹ Wanda Żurowska-Górecka, „Słowniki polskie przed Bartłomiejem z Bydgoszczy”, w: *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło* (Warszawa–Poznań: PWN, 1979), 59–69.

¹² Kwilecka, „Nieznany zbiór”, 261: „Uzupełnienie w korekcie. Mówiąc o stosunku świeżo odnalezionego rękopisu Bartłomieja z Bydgoszczy do znanego już w nauce Słownika tego autora [...] nie byłam pewna, czy mamy tam do czynienia z brulionowym opracowaniem Wokabularza Reuchlina, poprzedzającym napisanie Słownika (1532 r.), czy też z nową pracą słownikarską, powstałą – jakby można wnosić z marginesowej notki Bartłomieja – w 1544 r. [...] Ostatnio [...] znalazłam inną notatkę Bartłomieja, sporządzoną w trakcie dopisywania odpowiedników polskich, zamieszczoną po zakończeniu 1. Części Wokabularza Reuchlina (Ink. 169, K.M.), która usuwa wszelkie wątpliwości co do czasu powstania nie znanego dotąd zabytku: *Explicit miniographia, id est scriptura cum minio seu um cinnaberi, elaborata per fratrem Bartholomeum Bydgostianum Minorem 1544.* – A zatem jest to bez wątpienia nowy słownik Bartłomieja z Bydgoszczy, opracowany przez niego na marginesie drukowanego Wokabularza Reuchlina, który we wcześniejszej pracy słownikarskiej Bartłomieja uwzględniony był w znacznie węższym zakresie”.

Reprodukcja 1. Strona tytułowa słownika z 1532 roku

Reprodukcja 2. Strona tytułowa słownika z 1544 (wokół tytułu – słowniczek terminów gramatycznych)

umieścił polskie odpowiedniki dla ponad 11 tysięcy haseł łacińskich. Jest tam około 7000 leksemów nieznanych słownikowi z 1532 roku.

3. Budowa słowników

W założeniu Bartłomieja leksykony z 1532 i 1544 roku to przede wszystkim słowniki łacińsko-łacińskie z – jak piszą Irena Kwilecka i Elżbieta Kędelska – „[...] wciągany doń stopniowo polskimi odpowiednikami. Jest to popularny w owych czasach na zachodzie Europy, u nas bodaj jedyny, słownik-encyklopedia zawierający obok objaśnień czysto filologicznych poszukiwane wówczas informacje praktyczne dotyczące różnych dziedzin wiedzy, jak medycyna, prawo, filozofia, geografia, retoryka; podający różne terminy dotyczące życia religijnego, gospodarczego, politycznego”¹³. Dla obu dzieł Bartłomieja podstawowym źródłem było wspomniane już dzieło Jana Reuchlina. Prawdopodobnie dla obu wersji był to ten sam egzemplarz. Na przykład w leksykonie z 1532 roku Bartłomiej wykorzystał z niego około 60% materiału.

Na wzór wokabularza Reuchlina słowniki Bartłomieja mają budowę trzyczęściową. Pierwsza część gromadzi hasła rzeczownikowe i przymiotnikowe (*nomina*), druga – czasownikowe (*verba*), a trzecia – hasła nieodmienne (*indeclinabilia*). Do obu słowników Bartłomiej dołączył różnej długości słowniczki z leksyką specjalną, co jest śladem średniowiecznego układu według poszczególnych działów słownictwa. I tak do leksykonu z 1532 roku dodał np. nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa (k. 250–254, *De nominibus consanguineorum*, *De nominibus affinitatis* i *De cognacione spiritualis*)¹⁴, a do słownika z 1544 roku – (na karcie tytułowej) słowniczek terminów gramatycznych (por. reprodukcja 2).

a) Budowa słownika z 1532 roku

Hasła łacińskie Bartłomiej zapisywał, każde od nowego wiersza, większym pismem i czerwonym atramentem. Następnie – czarnym atramentem i mniejszymi literami – wpisywał po łacinie objaśnienie, dodając do niego liczne uwagi i odnośniki. Polskie odpowiedniki umieszczał albo – co było wyjątkowe (zaledwie 5% przykładów) – wewnątrz wiersza (głosy wewnętrzne), albo na szerokich marginesach (głosy marginesowe), albo między wierszami (głosy interlinearne). Jeśli nie było miejsca w pobliżu hasła łacińskiego, polski odpowiednik pojawiał się w dowolnym miejscu na stronie i z łacińskim hasłem łączył go jakiś znak. Łacińskie hasła uzyskiwały w ten sposób nawet po kilka polskich odpowiedników.

¹³ Kwilecka, Kędelska, „Z prac nad nową edycją”, 126.

¹⁴ Słowniczek z nazwami stopni pokrewieństwa pojawił się też w leksykonie z 1544 r. (na kilku dodatkowych kartach umieszczonych przed stroną tytułową druku Reuchlina).

Na marginesach Bartłomiej dopisywał nie tylko polskie wyrazy lub połączenia wyrazowe, ale także nowe hasła łacińskie z polskimi odpowiednikami, tworząc oddzielną (wąską) kolumnę, która opasywała tekst pierwotny. Czasem, co dotyczy najpóźniejszych uzupełnień, głównie z łacińsko-polskich słowników drukowanych¹⁵, były to tylko pary wyrazów: łaciński i polski odpowiednik (ewentualnie kilka polskich odpowiedników) już bez definicji łacińskich.

b) Budowa słownika z 1544 roku

Na druku Reuchlina polskie glosy pojawiają się przede wszystkim na marginesach druku, rzadziej wewnątrz tekstu drukowanego. Także tutaj Bartłomiej wprowadzał różnienia kolorystyczne i na czerwono zapisywał polskie odpowiedniki oraz nowe hasła łacińskie. Nierzadko też – jak na karcie 16 (por. reprodukcja 4) – na czerwono podkreślał ważniejsze hasła z druku Reuchlina.

Trzeba zaznaczyć, że nie wszystkie hasła łacińskie mają w słownikach Bartłomieja polskie odpowiedniki. Na przykład w leksykonie z 1532 roku na około 22 tysiące haseł łacińskich tylko 20% ma polskie odpowiedniki. W słowniku tym 16 tysięcy haseł łacińskich rzeczownikowych i przymiotnikowych, stanowiących część pierwszą słownika, ma prawie 4 tysiące odpowiedników polskich (czyli zaledwie 25%). A np. zebrane w oddzielnym słowniczku nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa – na około 100 haseł łacińskich mają około 80 haseł (80%) z polskimi odpowiednikami.

Jak wynika z dołączonych kart z druku Reuchlina, nie wszystkie strony Bartłomieja zapisywał równie obficie. Na przykład niewiele zapisków pojawiło się na wspomnianej już karcie 16, gdy tymczasem karty 20 i 498 (a więc dotyczące różnych części) są gęsto zapisane (por. reprodukcje 5 i 6).

Zdarza się, jednak że Bartłomiej dwukrotnie, a nawet częściej, podaje ten sam wyraz polski nie tylko w różnych częściach słowników, lecz także na tej samej karcie.

4. Źródła słowników

Słownik Reuchlina nie jest jedynym źródłem dzieł Bartłomieja (1532 i 1544), o czym świadczy chociażby przytoczony już tytuł leksykonu z 1532 roku, *Vocabularius ex Calepino, Breviloquo et Mamotrecto recollectus*. Bartłomiej wymienił w nim także *Dykcionarz* Ambrożego Calepina (*Dictionarium latinae linguae...*), wydawany ponad 200 razy (z hasłami w różnych językach) od 1502 do 1779 roku w różnych miastach Europy (np. w Wenecji, Paryżu, Lyonie i Bazylei). Wiadomo, że Bartłomiej znał jakąś wcześniejszą, wyłącznie

¹⁵ Podaję za: Kwilecka, Kędelska, „Z prac nad nową edycją”, 127.

Reprodukcja 4. Słownik z 1544 roku – karta 16

de p

P Ad habenda aliqua noticia de accetu non
 debet p[ro]p[ri]e ignorare q[uo]d de p[ro]p[ri]e d[ist]ylla-
 b[us] p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e in c[om]p[os]i-
 tio illud p[ro]p[ri]e fua illa candē syllabā i ac-
 cetu acuta. vt cō moueo cō mouit. p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e
 in decerno decretu. Excipiunt ab illa regu-
 la p[ro]p[ri]e q[ui] b[us] h[ab]ent vocale añ vocale. vt rui. sui
 spui. q[ui] p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e h[ab]ent b[us]c[us]. z in cōp[os]i-
 sio[n]e accipiunt accentu graue. vt inter sui. cō
 spui. cor. rui. Excipiunt etiā illa p[ro]p[ri]e b[us]i
 a b[us]o. sidi a fido. scidi a scido. dedi a do. val
 stedi a sto. tuli a fero. q[ui] p[ro]p[ri]e b[us] h[ab]ent p[ro]p[ri]e b[us]c[us]
 in f[us]u. z in cōp[os]isio[n]e accipiunt accentu g[ra]ue
 sicut p[ro]p[ri]e vocal[is] maneat sicut mufet. vt imbi
 bi. circufiteri. pdidi. r[us]uli. Itē p[ro]p[ri]e g[em]i-
 nata corripit duas p[ro]p[ri]e syllabas. vt rui
 do ruiudi. cado ecadi. z sic pen[us] sive mediā
 corripit rā in f[us]u q[ui] in p[ro]p[ri]e simplicitate.
 z in cōp[os]isio[n]e si abicit vna de g[em]inat[is]. al-
 la q[ui] remanet g[ra]ue sicut corripit. vt p[ro]p[ri]e c[ir]c[um]
 rudi. si h[ab]ent remanet accetu g[ra]ue sicut sup[er]
 nul. vt pdidici. circūdedi. circūsteri. Ab illa
 regula excipiunt illa q[ui] h[ab]ent p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e. vt mo-
 do ino. mo. di. sp[er]do. sp[er]p[er]do. curro. cūcur
 ri. q[ui] p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e illa q[ui] h[ab]ent p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e. vt cado
 ecadi. p[ro]p[ri]e vt ferre vt incidere. z pedo p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e
 ventu feradi facere. q[ui] p[ro]p[ri]e. me. in simplici. et
 in cōp[os]isio[n]e pen[us]. vt p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e. ecido. ex-
 cidi. me. p[ro]p[ri]e. Itē de sup[er]iū d[ist]yllabū p[ro]p[ri]e.
 p[ro]p[ri]e. vt mo. r[us]uli. z sic cōp[os]ita. pd. pen[us].
 vt cōmō. d[ist]yllabū. Excipiunt illa. sicut ab
 co. is. q[ui] rui a queo. q[ui] rui a cico. es. sc[us] cō
 iugatio[n]is. sicut a fino. nis. litu a lino. nis. da-
 rum a do. as. statū a sto. as. fatū a fero. nis
 rari a ror. rari a rui. is. q[ui] oia in cōp[os]i-
 tio b[us]c[us] in pen[us]. vt p[ro]p[ri]e. oblitū. d[ist]yllabū
 circūdati. z sic de singul[is]. Excipiunt amb[us]
 ab ambio. bis. q[ui] p[ro]p[ri]e. me. z statū de ho. as.
 z statū q[ui] p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e illa. Ablutū b[us]c[us]
 uiam Sedulū licetia poetica. sicut cōiter te-
 net q[ui] luti deluo. p[ro]p[ri]e. Uerbalia in n
 desinētia ueniētia a s[us] b[us] p[ro]p[ri]e z q[ui] r[us]e p[ro]p[ri]e
 nis. ueniētia c[us] a s[us] b[us] p[ro]p[ri]e. ueniētia
 nis in vo. diuisio[n]e syllabae p[ro]p[ri]e. penultima.
 vt amamen. audimen. acumen. Sz ueniētia
 a s[us] b[us] p[ro]p[ri]e sc[us] vt terne. p[ro]p[ri]e. no desinētia
 in vo. cor. pen[us]. vt sedime. regimē. Desinē-
 tia in ius. a nomib[us] deuata p[ro]p[ri]e. pen[us]. vt ab
 edeo edilio. a sedeo sedilio. a fence fent. a pu-
 et puerulo. ab am[us] amilis. p[ro]p[ri]e parit a par. nis
 q[ui] cor. Accura in letermiata p[ro]p[ri]e. mediā
 vt sedic. monic. ouic. cubile. Desinētia in

ilia. s[us] b[us] p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e cor. pen[us]. vt a fero
 ferlio. ab vto. vtilis. a fero. r[us]ulio. a fero.
 ficilio Desinētia in ario a noibo sicut s[us] b[us]
 deuata p[ro]p[ri]e. pen[us]. vt popularis. scholaria
 militar[is] Denominatiua in tela. desinētia p[ro]p[ri]e.
 pen[us]. vt rurela. cautela. suadela. cādda. De-
 nominatiua in na desinētia p[ro]p[ri]e. vt do-
 c[us] rina. regina. medicina. lecta. In vna. desinē-
 tia p[ro]p[ri]e. vt scriptura. censura. tonsura
 Desinētia i go. r[us]ul syllaba vel vltra sicut
 deuatiua sicut p[ro]p[ri]e sicut cōp[os]ita. p[ro]p[ri]e.
 pen[us]. vt v[us]ago. cōpago. imago. charrago. si
 nilago. rubigo. crigo Denominatiua i do
 desinētia tā a noibo q[ui] a verbis vel p[ro]p[ri]e
 deuatiua mō c. mō. longā h[ab]ent añ do. mō n.
 vt dulcedo. r[us]pedo. libido. cupidō. foritudo.
 magnitudo. habitudo Denominatiua
 in al. desinētia si p[ro]p[ri]e sicut habuerunt pe-
 nul. p[ro]p[ri]e. sicut longam h[ab]ent pen[us]. vt ceruic[us]
 ceruical. tribun[us] r[us]ubunal. v[us]u[us] r[us]u[us].
 Si p[ro]p[ri]e sicut habuerunt pen[us]. b[us]c[us] sicut
 quoc[us] h[ab]ent pen[us]. b[us]c[us] vt anim[us] vt aia. aial.
 Denominatiua in erū. h[ab]ent pen[us]. vt r[us]e
 rum. vincitū. dimertū. nuertū. quercitū De-
 nominatiua in buli desinētia si h[ab]ent i. vt
 a. añ p[ro]p[ri]e. z sine r[us]yllaba vel vltra. cor. j. vt
 a. añ buli. vt cunabulū. vocabulū. velibul[us]
 lum. In ar desinētia a noibo deuatiua si cō
 sonante h[ab]ent añ r. p[ro]p[ri]e. vt lacus. lacu-
 nar. lupa. lupanar. Si h[ab]ent vocale cor.
 vt laque[us]. laquear. Ab hac regula excipiunt
 subligar z specular. q[ui] cor. me. z tabular. erū
 am. Denominatiua a g[ra]o z do. addita ras.
 cor. pe. vt bon[us] ni. bonitas. p[ro]p[ri]e p[ro]p[ri]e
 ras. rapar. rapacis. rapacitas. Denomina-
 tiua in alif. vel in ale. p[ro]p[ri]e. vt animalis le-
 stimalis le. Uerbalia quoc[us] in d[ist]yllabū desinē-
 tia p[ro]p[ri]e. penul. vt paruelis. crudelis. fiddis
 Denominatiua sicut s[us] b[us] p[ro]p[ri]e in om[n]e p[ro]p[ri]e.
 vt bonozus. canoz. sonozus In om[n]e desinē-
 tia p[ro]p[ri]e. penul. vt r[us]ofus. p[ro]p[ri]e. r[us]ofus.
 r[us]ofus. Denominatiua in atus. vel i inul
 vel in urus. p[ro]p[ri]e. vt tunicar. galeatus.
 martus. turri. comur. alturus. Possessi-
 ua in c[us] desinētia cor. pe. vt italicus. itac[us]
 Possessiua in nus. a duab[us] arborib[us] cor. pe
 nul. vt oleagusus z fagusus. Et a duab[us]
 b[us] r[us]p[ro]p[ri]e. vt crastin[us] z serotin[us]. In r[us]e.
 si non h[ab]et. in p[ro]p[ri]e r[us]o. penul. vt diu-
 rinus. crastin[us]. Si h[ab]et. p[ro]p[ri]e. vt a mar-
 ta maruin[us]. mediu[us]. a medio z illud vel
 tenendo Tracitib[us] adamant[us] z ame-
 thist[us] cor. penul. in versu fm poetas. sed

ily
aus
ela
na
igo
edo
vio
ofo
bulis
az
tas
elis
oij
ofus
ahis
rus
rus
tinus

edo
ofo
en
edes
ile

łacińską, edycję Calepina (w tekście swoich słowników posługuje się m.in. określeniem *vide Calepi*). Inne źródło wymienione w tytule to popularny podręczny słownik biblijny włoskiego leksykografa Jana Marchesiniego (z ok. roku 1300) o zgrecyzowanej nazwie *Mammotrectus*.

Pozostałe źródła słowników Bartłomieja to bogaty zbiór rękopisów i książek, głównie po łacinie, m.in. z zakresu teologii, prawa, medycyny i gramatyki. O korzystaniu z pierwszych drukowanych słowników łacińsko-polskich, np. Jana Mureliusza (wydanie z 1528 roku; dalej: Mu28) czy Franciszka Mymera (wydanie z 1541 roku), świadczą nie tylko przepisane przez niego osobliwe hasła, w tym zapisane z błędem z oryginału (np. błędny zapis przejęty z Mu28: *gvicza* zamiast *guzica* ‘część nogi ptaka’)¹⁶, lecz także np. przeniesione z tych słowników bohemizmy (np. z Mym41: *dzielnik* ‘robotnik’, *na piędzi mąż* ‘karzeł’, zob. też przykłady wyżej w punkcie 2.). Wśród źródeł leksykonów Bartłomieja są też: łacińsko-polski słownik Tucholczyka, czyli Jana Cervusa z Tucholi, dołączony do pierwszego wydania dzieła pt. *Farrago ciuiliium Juris Maydeburgensis...* z 1531 i tzw. *Słownik*, czyli krakowski druk Floriana Unglera z 1532 roku, wydany pt. *Dictionarius seu nomenclatura quatuor linguarum Latine, Italice, Polonice et Theutonice...* Pomocniczym źródłem jest m.in. *Lactifer*, czyli słownik łacińsko-czeski z 1511 roku, którego autorem był Jan Vodňanský¹⁷.

Bartłomiej ze źródeł korzystał twórczo, np. w rękopiśmiennej wersji z 1532 roku łacińskich definicji Reuchlina nie przepisywał słowo w słowo, lecz skracał je lub (częściej) uzupełniał, rozszerzał o inne źródła czy wiedzę własną.

5. Przeznaczenie słowników

Rękopiśmienne leksykony Bartłomieja nie były przeznaczone do druku. Służyły m.in. jako podręczniki w klasztorным studium filozoficznym w Bydgoszczy oraz jako encyklopedie wiedzy o ówczesnym świecie, czyli zbiory wiadomości o różnych dziedzinach, np. o medycynie. Słowniki te więc, zwłaszcza ten z 1544 roku, gromadziły nie tylko podstawowe, lecz także specjalistyczne słownictwo (np. terminologię prawniczą, filozoficzną, teologiczną).

6. Losy słowników

a) **Słownik z 1532 roku**, będący własnością biblioteki bernardynów (prawdopodobnie kolejno bydgoskich i poznańskich), pod koniec XIX wieku został przekazany Bibliotece Seminaryjnej w Poznaniu i otrzymał sygnaturę MS XVIII, 53. Około 1923 roku słownik

¹⁶ Zob. też przykłady w: Arleta Łuczak, „Zagadkowe wyrazy w Słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy z XVI w.”, w: *Zielonogórskie Seminarium Językoznawcze 2010*, red. Stanisław Borawski, Magdalena Hawrysz (Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2011), 76.

¹⁷ Kędelska, „Bartłomiej z Bydgoszczy a Lactifer”, 47–61.

trafił do Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu, zachowując starą sygnaturę, co potwierdzają w swoich pracach badacze, np. ks. Kamil Kantak i Stefan Vrtel-Wierczyński – kolejno w 1933 i 1935 roku¹⁸. W czasie drugiej wojny światowej zasoby archiwum zostały złożone przez Niemców w różnych częściach Poznania. Doprowadziło to do zaginięcia lub zniszczenia wielu zbiorów. Kiedy w 1949 roku Instytut Badań Literackich, zbierający teksty do *Słownika polszczyzny XVI wieku*, zaczął szukać oryginału słownika Bartłomieja z Bydgoszczy z 1532 roku, okazało się, że jego egzemplarz zaginął.

Podjęte w 1970 roku, o czym jeszcze będzie mowa, działania na rzecz opracowania spuścizny Bartłomieja z Bydgoszczy spowodowały, że badacze postanowili zweryfikować informację o zaginięciu rękopisu. I dlatego właśnie, pracująca w Instytucie Słowianoznawstwa PAN w Poznaniu, Irena Kwilecka rozpoczęła poszukiwania rękopisu na prośbę Hanny Popowskiej-Taborskiej z IS PAN w Warszawie. Doprowadziły one w marcu 1971 roku do jego odnalezienia w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu. Okazało się, że rękopis przez cały czas tam był, ale pod inną sygnaturą (MS. 97). Prawdopodobnie sygnatura została zmieniona jeszcze przed 1939 rokiem w związku z kompletowaniem i opracowywaniem zbiorów rękopiśmiennych tegoż archiwum. Słownik z 1532 roku nadal przechowywany jest w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu (sygn. MS. 97).

b) Z kolei **słownik z 1544 roku**, czyli zapiski na druku Reuchlina z 1488 roku, został odkryty przypadkowo przez Irenę Kwilecką w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu (sygn. Inc. 169) mniej więcej w tym samym czasie co słownik z 1532 roku. Wokabularz Reuchlina do roku 1932 był w Bibliotece Nauczycielskiego Gimnazjum Humanistycznego w Bydgoszczy. W 1933 roku trafił do Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu (sygn. Inc. 169). Co ciekawe, ks. Kamil Kantak przy okazji omawiania dziejów bernardynów bydgoskich w artykule z 1933 roku pt. *Z przeszłości bernardynów bydgoskich (życie umysłowe w dobie jagiellońskiej)* wspomina w jednym z przypisów o tym egzemplarzu (ale z błędną datą 1482):

Bibl. Uniwersytecka w Poznaniu otrzymała niedawno egzemplarz Reuschlina [sic!] *Vocabularius brevilocus* 1482 [sic!], Basileae, z Bibl. Naucz. Gimn. Human. w Bydgoszczy, który ongi należał do Bibl. bernardyńskiej a służył Bartłomiejowi za materiał do jego Słownika. Znajdujemy na nim zapiskę: Ego fr. Bartholomeus minor etc.¹⁹

Ks. Kantak nie zajął się obfitym materiałem polskim na marginesach druku, a jedynie stwierdził w innym przypisie, że na egzemplarzu Reuchlina jest notatka o reakcjach otoczenia na słownik z 1532 roku:

R. 1533 [sic!] [Bartłomiej] ułożył najważniejsze swoje dzieło Słownik polsko-łaciński [sic!]. Słownik ten zjednał mu pewną sławę, ale i wywołał zazdrość. Słuchy o tem

¹⁸ Za: Kwilecka, „Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy odnaleziony”, 182.

¹⁹ Kantak, „Z przeszłości bernardynów bydgoskich”, 11, przypis 12.

doszły autora, skoro na egzemplarzu Reuchlina *Vocabularius breviloquus*, którego używał przy opracowywaniu Słownika, zastrzega się, że nie pracował dla próżnej sławy, lecz na chwałę Bożą, i pożytek Rzplitej²⁰.

Trzeba dodać, że Irena Kwilecka odnalazła druk Reuchlina zupełnie przypadkowo i nie kierowała się tą dość mglistą wskazówką Kantaka²¹.

7. Wydania słowników Bartłomieja

Słownik z 1532 roku dopiero pod koniec XIX wieku doczekał się pierwszego wydania drukiem. Leksykon opublikował Bolesław Erzepki w „Rocznikach Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu”, t. XXIV–XXVII, 1898–1899. Erzepki za tę edycję dostał nagrodę Akademii Umiejętności w Krakowie w konkursie im. S.B. Lindego w 1895 roku. Drugie wydanie słownika, tym razem w formie książkowej, miało miejsce w roku 1900. Erzepki dodał do niego wstęp wraz z wykazem błędów z pierwszego wydania (*Wykaz ważniejszych omyłek*, s. XII–XIII).

Edycja Bolesława Erzepkiego jest dwuczęściowa. Część pierwsza gromadzi łącińsko-polskie hasła w oryginalnej pisowni i układzie trzyczęściowym według części mowy, czyli jak w słowniku z 1532 roku. Część drugą słownika stanowią wyrazy polskie wraz z lokalizacją (taką funkcję pełni łącińskie hasło). Po części pierwszej swego wydania Erzepki umieścił – w układzie alfabetycznym według haseł łącińskich – słowniczkę (znane z 1532) nazw pokrewieństwa i powinowactwa, nazw kobiet lekkich obyczajów oraz nazw głosów ptaków i zwierząt.

Edycja Erzepkiego nie jest pełna, nie oddaje więc istoty słownika z 1532 roku²². Prezentuje tylko takie hasła łącińskie, które Bartłomiej opatrzył polskimi odpowiednikami. Nie zawiera więc obszernych łącińskich objaśnień, a jedynie hasło łącińskie. Docenić należy jednak trud Erzepkiego włożony w odczytanie pisma Bartłomieja, bo wiązało się to z nieuniknionymi pomyłkami. Część ich sprostował we wspomnianym wydaniu książkowym. Błędy Erzepkiego, które bardzo szczegółowo omawiają Kwilecka i Kędelska²³, to zarówno zwykłe pomyłki drukarskie (np. zapis *wanthpyenye* zam. *wanthpyenye*), jak i niewłaściwe odczytania wyrazów. Przykładem takiej niepoprawnej lekcji wyrazu łącińskiego jest hasło *alco* zam. *aleo* – gracz. Czasem niepoprawne odczytanie leksemu (leksemów) łącińskiego prowadzi nawet do błędnego odczytania całej łącińskiej definicji, przy której pojawiła się

²⁰ Tamże, 4-5.

²¹ Ustne potwierdzenie takiej wersji zdarzeń otrzymałam od prof. Ireny Kwileckiej w październiku 2016 r.

²² Kwilecka, „Warsztat pisarski”, 25; Kwilecka, Kędelska, „Z prac nad nową edycją”, 126.

²³ Kwilecka, Kędelska, „Z prac nad nową edycją”, 127–143. Por. też: Łuczak, „Zagadkowe wyrazy”, 71–84.

Reprodukcja 7. Wydanie Bolesława Erzepkiego – fragm. części łacińsko-polskiej

A.

- Abacus**, *cuchenny stół* 2; *szamba vel przedstolica* 2.
- Abditus**, *daleki* 2b.
- Abdomen**, *tlustosc od myśsa, liquamen vel pinguedo carnis, quae manducatur* 2b.
- Abies**, *jedlika* 2b.
- Abissus**—*abyssus*, *przepasz, niezmyernosc, niezogarnychny, dr. profunditas aquarum, a qua fontes et flumina procedunt vel oblok* 2b.
- Abjudicatio**, *osądzenie* 2b.
- Ablactatio**, *in die ablactationis suae, w dzien iego ostaryenia* 2b.
- Ablactatus**, *odchowany, odszadzony, oddolony, ostaryony* 2b.
- Abominatio** (*abhominatio*), *ostudzenie, myrzygniczka, brzytkosc* 2b; *brzytkosc* 2b.
- Abominium**, *myrzygnia rzecz* 3.
- Aborigo**, *galaska, ryk* 3.
- Abortivus**, *mydoszly* 3.
- Abrupta**, *dicuntur loca aspera et acuta inter montes, przery, ubi viae non possunt fieri* 3.
- Absconditus**, *skryty* 2b; 3.
- Absoluta potentia**, *ryzwołona, rozryczana* 3.
- Absolutio**, *rozwyżzanie* 3.
- Abstractum**, *ksztaltownosc* 3.
- Abusio**, *malus usus, perversio, przerodh, zly zwyczaj, przerodlnosc, mystatek, sromolha, myrzqd* 3.
- Acaliculis**, *pincerna, podczasy* 3b.
- Acar**, *voskovy robak* 3b.
- Accidens**, *przygodnosc, res, quae accidit, przyeza, przigoda, przypadek* 3b.
- Acclivis**, *sklonny* 3b.
- Acclivus**, *flexus, curvatus in ascensu vel dr. locus erectus sursum, przykre myszcz* 3b.
- Accubitus**, *loznyca, przebitek* 4b.
- Acer**, *klyon* 3b.
- Acer** (*sic! cfr. acar*), *voskovy cypis* 3b.
- Acer**, *ostry, grozny* 3b.
- Acerbus**, *asper, szrogy* 3b.
- Accervus**, *gromada* 3b.
- Acetabulum**, *oczethnyca* 3b.

Reprodukcja 8. Wydanie Bolesława Erzepkiego – fragm. części polsko-łacińskiej

1

- K t ó r y** (zaim. względny) — który bije, wirzga, calcitrosus equus, Mur. 38; kość, który rad micce, sternax equus, Mur. 37; błonka, która oko zakrywa, gena, Mur. 52; morze, które świat obeszło, oceanus, Mur. 23; robota, z którą jest za miesiąc dosyć czynić, menstruum opus, Mur. 8; (obyczaj), o których jest wysłowność, modi supponendi.
- K u** (przyimek) — zrościenie brody ku pirsiam, emprosthotonus, Mur. 73; niesklonny ku dobremu, durae cervicis; przyprawia ją ku cudzołóstwu, facit eam mechari, zob. mechari 122; wszelka potrawa ku chlebu, obsonium, Mur. 157; cebr ku noszeniu, lacus; miesce godne ku postawieniu łodzi, statio, Mur. 25; zadawanie ku rozeznaniu prawdy, propositio; zgromadzenie słów ku gadaniu, syllogismus.
- K u b e k**, crater; fiala; phiala; patera; picarium; poculum, Mur. 139, Mym. 30.
- K u c h a r k a**, focaria.
- K u c h a r z** — kucharz gościnny, cupediarius.
- K u c h e n n y** — kuchenny stół, abacus; kuchennych rzeczy kupić, sprawić, obsonari, Mur. 157.
- K u c h m i s t r z**, archicoquus; archimagirus, Mur. 176.
- K u c h n i a**, culina, Mur. 133, Mym. zob. coquina 28b; miescka kuchnia, popina, Mur. 138, Mym. 31b.
- K u c z a**, teges, Mym. zob. tugurium 32.
- K u c z k a**, tugurium, Mur. 137.
- K u f a** (cuffa sic!), cappa, Mur.: kuffa 150, Mym.: kuffa wina 28b.
- K u g l a r z**, gesticulator; jocular, Mym. 37; mimus; praestigiator.
- K u l a**, globus; ołowna kula, plumbata, Mur.: ołowiana kula 149.
- K u n a** — 1) kuna (zwierzę), martes, Mur. 41; putorius, Mur. 41, Mym. 26b; 2) kuna (gąsior, kłoda), columbar.
- ***K u n k a** (królik), cuniculus.
- K u p c z y k**, proxeneta, Mur. 187.
- K u p i a**, mercantia; merx.
- K u p i ć** — kuchennych rzeczy kupić, sprawić, obsonari, Mur. 157; kupiony, empticius.
- K u p i e c**, institor; negocita, Mur. zob. mercator 185.
- ***K u p i e c s k i** — zмова kupiecska, monopolia.
- ***K u p i e c s t w o**, mercantia.

polska glosa. Niewłaściwe odczytania wyrazów polskich to np. *oiczowstwo* (ojcowstwo) zam. *oiczewstwo* (ojcewstwo) przy łac. *paternitas*.

Erzepkiemu zdarza się wyraz łaciński uznać za polski, np. łac. *titan* jako pol. *tytan*; łac. *Nar* ‘nazwa rzeki’; *bēfer* ‘bóbr’. Różnice w jego zapisach występują też – w stosunku do tej samej pary haseł polskich i łacińskich – w części pierwszej i drugiej wydania (np. dotyczy to pary wyrazów: łac. *cerno* i pol. *syerdzyen*). Czasem Erzepki w ogóle pomija hasła łacińskie z polskimi odpowiednikami, jak w przypadku *rubigo – rdza*; *sebum – loy* (łój).

Poważną konsekwencją błędów Erzepkiego jest fakt, że niektóre z jego niepoprawnych odczytań weszły na stałe do literatury przedmiotu, nowych leksykonów jak SPXVI. Na przykład hasło *przedbaba* we wspomnianym słowniku (XXXI/225) ma $f = 5$ i dwa znaczenia, przy których znalazło się poświadczenie ze słownika Bartłomieja z 1532 roku: 1. ‘matka dziadka lub babki; prababka’ (4) *BartBydg.* [*CervusF* x3]; 2. ‘matka pradiadka lub prababki, praprababka’ (1) *BartBydg.* Autorzy SPXVI, za wydaniem Erzepkiego, błędnie odczytali zapis zakwalifikowany do zn. 2.: *przedbaba* zamiast *przebaba* (por. odpowiednie hasła w nowej edycji: cz. 4, s. 117, 123).

Mimo niedoskonałości – z dzisiejszego punktu widzenia – edycja Erzepkiego została uznana za wzorową przez Aleksandra Brücknera: „Była to praca bardzo żmudna; [...] wydawca wywiązał się ze swego zadania wprost wzorowo”²⁴. O znaczeniu tego wydania świadczy – o czym będzie jeszcze mowa – fakt, że stało się źródłem dla innych wydań leksykograficznych.

Po odnalezieniu słownika z 1544 roku, na początku lat 70. XX wieku, z inicjatywy Edwarda Szmańdy (przewodniczącego Koła Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego w Bydgoszczy) i dyrekcji Instytutu Słowianoznawstwa PAN, podjęto decyzję o łącznym wydaniu dzieł Bartłomieja z 1532 i 1544 roku. Edycję tę miał przygotować zespół składający się z pracowników IS PAN w Poznaniu.

Koncepcje nowego wydania Bartłomiejowych leksykonów zmieniały się²⁵. Przede wszystkim nowe opracowanie słownictwa Bartłomieja z Bydgoszczy miało różnić się od wydania Erzepkiego. Miało objąć nie tylko leksykę zamieszczoną w słownikach z 1532 i z 1544 roku, ale także – w innych jego rękopisach: z lat 1500–1505 (rkps Biblioteki Kórnickiej, sygn. 97), z 1510 r. (rkps Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn. IV Q 196), z 1519–1520 (rkps Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, sygn. 3795), z 1523 r. (rkps Biblioteki Kórnickiej, sygn. 98) zawierający m.in. przekład *Reguły Trzeciego Zakonu*. Powstały w ten sposób nowy słownik miał się składać z dwóch części z materiałem podanym w układzie alfabetycznym. Część pierwsza, łacińsko-polska (por. reprodukcja 9), miała zawierać hasła łacińskie z polskimi odpowiednikami (w transliteracji). Część drugą stanowić miał

²⁴ Aleksander Brückner, „Recenzja wydania B. Erzepkiego”, *Pamiętnik Literacki* 1 (1902): 165.

²⁵ Na ten temat zob. Kwilecka, Kędelska, „Z prac nad nową edycją”, 123–143; Elżbieta Kędelska, „Dzieje poznańskiej Pracowni Języków Zachodniosłowiańskich”, w: *50 lat slawistyki w Polskiej Akademii Nauk (1954–2004)*. *Księga jubileuszowa Instytutu Sławistyki PAN* (Warszawa: SOW, 2004), 161–170.

Reprodukcja 9. Próbką nowej edycji w wersji łacińsko-polskiej

ARTOTIRA

ARTOTIRA: est cibus, qui fit ex pane vel ex pasta et caseo (warozny colacz R dl).

ARTUO,-are: quod non est in usu, i. dividere, artus separare de galis et similibus rozbyueracz kuri R M4v.

ARTUOSUS: i. membratus Coscysty R dl.

ARTUS: i. membrum, quod nervis artatur czlonkoyve. Stav R dl.

ARUGO: i. color quidam est sicut pedes accipitris snyecz S 14v (md); a. Snyecz R dl. Cf. AURUGO,[A]ERUGO.

ARULA: i. parva ara seu altare vel i. patella carbonum, craticula vel vas eneam quadrangulum in quo ignis ardet seu prune portantur vel i. Rzezyve ex carbonibus S 15 (mg); a. est parva ara sive altare oltarzik (...) vel vas eneam (...) in quo (...) prune vel carbores asportantur rzezyve R dl.

ARULLA: dr residuum pomi, quod abicitur ostruzyna. ogrizek R dl.

ARUNDO, HARUNDO: arundo i. folium dependens, vel canna cito arens trczyna S 14v (md), R dl; harundo trczyna R o2 (ml). Cf.CANNA.

ARVINATUS: i. inpinguatus tuczny R dl (sv. Arvina).

ARVINOSUS: i. crassus Syti. tlu-sty R dl (sv. Arvina). Cf. CRASSUS.

ARVUM: i. campus przelog. orana rolya S 15; arvs orana rolya. przelogs. przelog. Nyva. polye R dl (md); av. Arvum). Cf. CAMPUS ECCLESIASTICUS.

ARX: i. rocca Prov. 9,(3) cochlea vel fortitudo vel castrum zamek S 14v; a. zamek. vyeza. vyssococz. Czwyrdza R dl. Cf. COCHLEA.

AS: (...) primo est obolus (Mt 10,29) pyenyadz R dl.

ASCARIDES: sunt vermes ventris et intestinorum glysty S 15.

ASCAULA: gaydy abo Multhanky S 15 (md); a. musicum instrumentum Gaydy. Bazany. Multhanky R div (mg).

ASCAULES: Gaydarz utricularius S 15 (md); R div (mg).

ASCELLA: dr locus sub brachiis pacha.podpazek S 15v; podpazek (axi-

AUCUPIUM

lla idem) R div. Cf. ALA, AXILLA.

ASCENSOR: yezdziecz R div (ml).

ASCENSUS: wstopyen S 15 (mp); wschod. Stopyen R div (ml).

ASCIA: i. dolabra quasi acute sciendes oksha. Cyeslicza R div. Cf. DOLABRA.

ASCOPA: vas est aquaticum utri per simile. Unde Jdth 10. (5): Imposuit itaque abre sue ascopam vini Lagwicza R div. Cf. UTER.

ASECRETIS, A SECRETO: asecretis Secretarz S 4v (ml); a secreto vel a secretis qui est secretarius regis Secretarz R wykł. prz.,kol.1.

ASELLI: bathky S 15 (mp); asselli Bathky R d2 (ml). Cf. PHASELUS.

ASILUS: dr tabanus i. musca, que stimulat boves syrhen S 15: sczmyel. (Oestrum) syrshen R div. Cf.FUCUS. OESTRUM.

ASPA: skobl S 15 (md); Skobl S 15v (ml); Scobl R d2 (mp).

ASPALTUM: rzecz gasta coagulatum quasi bitumen circa lapides R d2 (mp).

ASPAR: wscyane S 15v (ml); R d2 (mp).

[ASPHODILLUM], AFODILLUM: dr albedo existens in ovo Byalek R b2.

ASSOLO,-are: zlozicz zvrzandv. pustho vczynycz R M5 (md).

[ATTACUS], ATACUS: (Lv 11,22) maior est bruco, et dr vermis rodens olera msyca. slyep vel est quedam avis ignota nobis S 16 (mp); Slyep. msyca R d3. Cf. BRUCHUS, ERUCA.

ATTENDO,-ere: a-ere vistregacz (!) sya. vyarovacz S 211v (ml); a-ere vyarovacz sya. vistregacz sya. Strzecz sya ATTENDE TIBI (Tob 4, 13 i in.) vystregay sya R M5 (mg).

AUCTOR, AUTOR: auctor dr aliquis qui rem aliquam auget ab augeo mnozyciel S 4; autor i. fidedignus vel primordialis inventor alicuius artis slavanthy mystrz R d4v; autor cum u sine c venit ab autentem grece i. autor vel dignum latine quia eius dictum vel factum est dignum imitatione slavanthy R a8 (av.Actor).Cf.ACTOR. AUCUPIUM, AUCIPIUM: (Lv 17,13) aucipium,locus vel tugurium vel vir-

indeks wyrazów polskich (w transliteracji) z odsyłaczami do odpowiednich haseł łacińskich. Ponadto nowa edycja miała być poprzedzona obszernym wstępem z komentarzami językowym i filologicznym.

Około roku 1978 gotowa była już (papierowa, na fiszkach) kartoteka łacińsko-polska wykonana na podstawie słowników z 1532 i 1544 roku. Było to około 11 tysięcy łacińskich haseł z polskimi odpowiednikami. W 1993 roku z powodów finansowych zawieszono przygotowania do wydania łacińsko-polskich leksykonów Bartłomieja.

W 1996 roku prace wznowiono, jednocześnie znów zmieniając koncepcję słownika. Między innymi zrezygnowano z włączenia do nowej edycji materiału z innych – niż dzieła z 1532 i 1544 roku – rękopisów Bartłomieja z Bydgoszczy. Planowano szybko wydać skróconą wersję polsko-łacińską. Myślano nawet o opublikowaniu indeksu wyrazów polskich do jeszcze nieistniejącej wersji łacińsko-polskiej.

Ostatecznie w 1999 roku ukazał się pierwszy tom nowej edycji pt. *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy – wersja polsko-łacińska część 1 (A–G)*, której autorkami były: Irena Kwilecka, Elżbieta Kędelska i Arleta Łuczak. Nowa edycja²⁶ nie stanowi zwykłego indeksu wyrazów polskich zamieszczonych przez Bartłomieja w słownikach z 1532 i 1544 roku, ponieważ do haseł polskich dodany jest dłuższy (zwłaszcza od tomu drugiego, co było efektem postulatów po publikacji tomu pierwszego) kontekst (polski i łaciński) oraz objaśnienia polskie i odsyłacze, np. do synonimów. Został zastosowany zapis jak w wersji oryginalnej (a więc transliteracja), jedynie hasło główne jest transkrybowane (por. reprodukcja 10). To łączne wydanie słowników Bartłomieja zmagają się z problemami odczytania zarówno tekstu łacińskiego (zob. wersja z 1532 roku oraz dopisane hasła łacińskie w obu edycjach) oraz polskiego, jak również z błędnymi odczytaniem Erzepkiego. Przypomnieć należy, że w przypadku łaciny mamy do czynienia nie tylko z klasyczną łaciną, ale częściej z jej wersją średniowieczną, charakterystyczną dla ówczesnej Polski.

Prace nad nową edycją prowadzone są nadal w Poznaniu przez pracowników Instytutu Sławistyki PAN²⁷. Kolejne tomy (od tomu VI) przygotowywane są przez poznański zespół w ramach uzyskanego pod koniec 2012 roku grantu z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Prace grantowe potrwać do czerwca 2018 roku, kiedy to przewiduje się przygotowanie, gotowych do recenzji, wydruków komputerowych, a następnie opublikowanie tych słowników wraz z tomem opracowującym glosy Bartłomieja z innych łacińskich tekstów. Dodanie bowiem glos polskich Bartłomieja z innych rękopisów to kolejna modyfikacja

²⁶ Do dziś ukazały się: Elżbieta Kędelska, Irena Kwilecka, Arleta Łuczak, *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy. Wersja polsko-łacińska*, cz. 1–5 (Warszawa: SOW, 1999–2012).

²⁷ Członkami zespołu opracowującego nową edycję były najpierw: Irena Kwilecka (do 1996 r.), Elżbieta Kędelska (l. 1973–2014) i Arleta Łuczak (od 1987 r.). Następnie: od 2006 r. – Lucyna Agnieszka Jankowiak i (krótko) Iveta Rucka oraz od 2007 r. Maria Trawińska.

Reprodukcja 10. Nowa edycja słowników Bartłomieja z Bydgoszczy (cz. V)

79

RYNECZEK Ryneczek *foriculum, forulum dr a forum* R n₁v (md).

RYNEK targ, rynek *forum dr locus deputatus ad emendum vel vendendum* ..., *forum etiam dr locus, ubi tractantur cause {et lites}* Sąndny dom R n₁v; *forum cupidinis* Rynek, *ubi omnia ad emendum inveniuntur* Wszherzeczny tark (!) S 60; owocny rynek <forum> *oporimum* (!) (Erz: „*oporinum*”) S 60; owocny rynek *forum oporimum* (!) R n₁v (md) (por. Mu28, s. 29: *Forum oporimum* (!), Ops marckt, Owocy (!) rynek); volovy rynek <forum> *boarium* S 60 (por. Mu28, s. 28); vynny rynek *forum vinarium* R n₁v (md) (por. Mym28, k. 6: *Forum vinarium*, Wein margt, Winny targ); Cloda na rynkv przy rathvszv *custodia lignea* R i₄ (mp). Zob. **JABLECZNY, KAPUSTNY, RYBNY, TARG, WENDETA**.

[**RYNIERZ**] zob. **RYMIERZ** (?) ‘giermek’.

RYNKA ‘naczynie kuchenne, patelnia’ rynka, tregyel, panewka *vel Brvthwanna frixorium vel frictorium i. patella, sartago, in qua aliquid frigitur aut coquitur* (bibl.) S 61; Rynka, Tregyel *frixorium, patella vel ferrum, super quod coquitur, unde propheta: Confrixa sunt ossa mea tanquam in frixorio* ..., *sartago* (bibl.) R n₂v; tegel myedzyany, zelazny garnecz, rynka *lebes, cacabus coquinalis* ..., *lebeta idem* (bibl.) S 80; myedzyany garnecz, panvicza, Rynka, Tregyel *lebes {tripos}* (bibl.) R r₃v; panewka, Rynka y Brvthwanna *vel panew pywna sartago i. frixorium, Levi. 2, vel patella, in qua caro aut pinguedo vel aliud frigitur* (bibl.) S 137; *tripos est instrumentum ferreum, super quod olla ponitur ad ignem, ut ferveat, trifus, citrapus idem vel i.* Rynka, Tregyel S 163; Rynka, Tregyel *tripos i. mensa vel scamnum vel aliud instrumentum tres habens pedes {trifus, citropus i. tripes}* R J₈; Rynka, Tregyel *citrapos, citropus, tripes* (bibl.; Lev. 11,35) R g₅ (mg). Zob. **PANEW**.

RYNNA *aqueductus est ius ducendi aquam per fundum vel agrum alienum ad irrigandum agrum meum vel alterius iure servitutis constitute. Et fit in fistulis et meatibus subterraneis* pothok, Rynna, przecopa, kądý voda vichodzy S 12v (por. Mu28, s. 24); rynna, Rura *canale est fistula vel lignum ducens aquam* S 22; *canalis et hoc canale {fistula aque rura, rynna}* R e₆v; Struga, Rynna *aqualicium dr locus vel guttatorium, per quod aqua foras mittitur et elicitur a proprio alveo* R c₅. Zob. **RYNA**.

RYŃSKI ‘reński, znad Renu’ rynskye (‘wino’) <vinum> *Rynense* S 170v; Rynskye (‘wino’) <vinum> *Rinense* R L₁v (ml) (por. Mu28, s. 163 i Mym28, k. 41v). Zob. **GORZAŁKA, MAŁMAZYJA, MUSKATELLA, REN, RYN, WINO**.

[**RYŚOWAĆ SIĘ**] zob. **ZRYŚOWAĆ SIĘ**.

koncepcji słownika – a właściwie powrót do jednej z wcześniejszych koncepcji, chociaż w innym układzie – związana już z pracami w ramach wspomnianego grantu²⁸.

8. Udostępnianie słowników Bartłomieja

Aleksander Brückner, pisząc o wzorowym wydaniu Erzepkiego, ocenił również zawartość słownika z 1532 roku: „Szkoda tylko, że sam rękopis niezbyt ważny”²⁹. We wstępie do wydania z 1900 roku Erzepki również niezbyt pochlebnie wyraził się o słowniku z 1532 roku:

Wedle wyraźnego brzmienia tytułu [...] jest słownikarskie dzieło Bartłomieja zwyczajną kompilacją, polegającą na wypisach z Calepinia oraz opartą na słownikach, znanych ogólnie pod nazwami Mamotrectus i Breuiloquus³⁰.

Część badaczy dorobku Bartłomieja, jak np. Irena Kwilecka, Hanna Popowska-Tabor-ska czy Elżbieta Kędelska, uważa, że właśnie te oceny zadecydowały o małym zainteresowaniu materiałem słownikowym z 1532 roku. Znanca dziejów leksykografii, Stanisław Urbańczyk, widzi inne przyczyny tego stanu rzeczy:

Jednakże poza Brücknerem, który ogłosił dwie krótkie recenzje, nikt się słownikiem nie interesował. Może była to wina opinii, że to kompilacja – tak sądzi E. Szymańska i I. Kwilecka – ale chyba raczej przyczyną była inna: językoznawcy nie zajmowali się wtedy słownictwem; interesowała ich fonetyka historyczna, fleksja, nieco później dialekty. Zmiana zainteresowań zaszła dopiero w latach powojennych³¹.

Ostatecznie trzeba stwierdzić, że (mimo ograniczeń) edycja Erzepkiego udostępniała materiał słownikowy Bartłomieja z Bydgoszczy. Korzystali z niej: Józef Rostafiński w swoich *Materiałach źródłowych do słownictwa przyrodniczego średnich wieków w Polsce* (Kraków 1900) oraz – w swoich słownikach etymologicznych – Aleksander Brückner³² i Franciszek Sławski³³. Po zaginięciu słownika z 1532 roku skorzystały też z tej edycji

²⁸ Członkinie zespołu grantowego to: Elżbieta Kędelska (do śmierci w 2014 r. – kierownik grantu), Lucyna Agnieszka Jankowiak (kierownik grantu od końca 2014 r.), Arleta Łuczak i Maria Trawińska (przygotowuje opracowanie glos z innych rękopisów niż słowniki z 1532 i 1544 r.).

²⁹ Brückner, „Recenzja wydania”, 165.

³⁰ Bolesław Erzepki, „Wstęp”, do: tenże, *Słownik łacińsko-polski Bartłomieja z Bydgoszczy* (Poznań: Drukarnia Dziennika Poznańskiego, 1900), III.

³¹ Stanisław Urbańczyk, „Recenzja książki *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*”, *Język Polski* 5 (1980): 342.

³² Prawdopodobnie za pośrednictwem pracy Józefa Rostafińskiego, zob. Aleksander Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1989), XIV.

³³ Podają za: Kwilecka, Kędelska, „Z prac nad nową edycją”, 123, przypis 2.

wielkie leksykony, jak wydawany od 1966 roku *Słownik polszczyzny XVI wieku*³⁴ oraz wydawany od 1953 roku *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*³⁵. Pierwszy ze słowników wyzyskuje leksykę polską (w 100%), drugi – leksykę łacińską³⁶.

Czas odkrycia leksykonu z 1544 roku zadecydował, że nie wszedł on do kanonu źródeł SPXVI. Jednak w wydaniach od lat 70. XX wieku stopniowo pojawia się jako źródło dodatkowe. Przykładowo w tomie 8 SPXVI jest hasło *imieniak* jako materiał z 1544 roku za pośrednictwem artykułu Kwileckiej („Nieznany zbiór słownictwa polskiego pióra Bartłomieja z Bydgoszczy”, *Język Polski* 1972: 252–261). Wprost – ale rzadko – jako źródło dodatkowe: *J. Reuchlin, Vocabularius breviloquus, Argentine 1488 (Glosy Bartłomieja z Bydgoszczy)*, jest dopiero od tomu 13. Skrótu słownika Bartłomieja z 1544 roku SPXVI nie zapisuje konsekwentnie. Oprócz wymienionych zapisów są też inne skróty: *Reuchlin* (np. tomy 15, 23), a od tomu 24 – *ReuchlinBartBydg*. Nie zapisano też zbyt dużo haseł z leksykonu z 1544 roku, np. do tomu 32 odnotowano zaledwie 4 hasła: *mianujący, mieniący, mienionek, modzelowaty*.

Warto nadmienić, że skan słownika z 1544 roku od kilku lat dostępny jest w Wielkopolskiej Bibliotece Cyfrowej. A nowa edycja słowników – zeskanowana – obecna jest w bazie RCIN, czyli Repozytorium Cyfrowym Instytutów Naukowych.

9. Historia prac nad słownikami w XX wieku i XXI wieku

Prezentując historię prac nad leksykonami Bartłomieja z Bydgoszczy od początku XX wieku, trzeba zwrócić uwagę przede wszystkim na początek tego stulecia i obie edycje Erzepkiego. Podkreślić należy też rolę lat 70. w rozbudzeniu zainteresowania postacią i dziełami Bartłomieja, głównie dzięki Towarzystwu Miłośników Języka Polskiego w Bydgoszczy oraz Instytutowi Słowianoznawstwa PAN. W pierwszym przypadku wymienić trzeba raz jeszcze Edwarda Szymańdę, który zwrócił się do Hanny Popowskiej-Taborskiej (IS PAN) z propozycją badań nad dorobkiem Bartłomieja. Rezultaty pierwszych badań Popowska-Taborska przedstawiła w czerwcu 1971 roku na wspólnym zebraniu Koła Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego w Bydgoszczy oraz Komisji Języka i Literatury Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego (referat pt. *Z badań nad Słownikiem Bartłomieja z Bydgoszczy*). Kolejny referat na temat dzieła Bartłomieja badaczka przedstawiła w listopadzie 1971 roku w Krakowie na konferencji poświęconej leksyce gwarowej i jej udziałowi w formowaniu

³⁴ Maria Renata Mayenowa, Franciszek Peplowski, Krzysztof Mrocewicz, red., *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Warszawa: IBL – Wydawnictwo, 1966–2012); dalej SPXVI.

³⁵ Marian Plezia, red., *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. 1–8 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN; Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 1953–2014).

³⁶ Arleta Łuczak, „Łacińskie osobliwości leksykalne w obu wersjach łacińsko-polskiego Słownika Bartłomieja z Bydgoszczy”, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 30 (1993): 59–67.

się języków literackich. Był to referat o kształtowaniu się słownictwa literackiego w XVI wieku właśnie w świetle badań nad słownikiem Bartłomieja z Bydgoszczy³⁷. W tym samym czasie, na prośbę Popowskiej-Taborskiej, Kwilecka (IS PAN w Poznaniu) szukała zaginionego rękopisu z 1532 roku, znalazła go i odkryła niespodziewanie słownik z 1544 roku.

W listopadzie 1972 roku Wyższa Szkoła Nauczycielska w Bydgoszczy, Komisja Języka i Literatury Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego i Koła Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego zorganizowały konferencję³⁸ pt. *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*. Przedstawiono na niej pięć referatów dotyczących m.in. warsztatu pisarskiego Bartłomieja, dialektyzmów i bohemizmów w słowniku z 1532 roku oraz stosunku tego rękopisu do wzorów łacińskich i polskich. Materiały z konferencji ukazały się drukiem dopiero w 1979 roku³⁹.

Za przełom w pracach nad spuścizną Bartłomieja z Bydgoszczy należy uznać decyzję o wydaniu słownictwa tego leksykografa z różnych dzieł w postaci jednego słownika. Istotne dla szans na ukończenie prac nad taką edycją było przyznanie grantu NPRH.

10. Podsumowanie

Podsumowując opis słowników Bartłomieja, trzeba wskazać, że opracowań im poświęconych nie ma wiele, zważywszy, że materiał leksykalny przynajmniej jednego z nich (z 1532 roku) dla badaczy dostępny jest od przełomu XIX i XX wieku. Do dziś jest to ok. 30 prac językoznawczych, głównie artykułów, oraz dwie książki⁴⁰. Ich autorami są przede wszystkim pracownicy Instytutu Slawistyki PAN, np. I. Kwilecka, E. Kędelska, A. Łuczak. Do tego doliczyć można recenzje książek o Bartłomieju i jego słownikach⁴¹, a także recenzje wydań

³⁷ Zygmunta Brocki, „rec. *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*”, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, *Prace Wydziału Nauk Humanistycznych*. Seria B, nr 12, Warszawa–Poznań 1979, ss. 69”, *Slavia Occidentalis* 38 (1980): 156.

³⁸ Por. np. Edward Szymański, „Trzy bydgoskie spotkania naukowo-kulturalne”, *Język Polski* 1 (1975): 74–76.

³⁹ *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło* (Warszawa–Poznań: PWN, 1979).

⁴⁰ *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*; Kwilecka, Popowska-Taborska, *Bartłomiej z Bydgoszczy leksykograf polski*.

⁴¹ Edward Breza, Zygmunta Brocki, „Recenzja książki I. Kwileckiej i H. Popowskiej-Taborskiej, *Bartłomiej z Bydgoszczy, leksykograf polski pierwszej połowy XVI w.*”, *Rocznik Gdański* 39 (1979): 212–216; Brocki, „rec. *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*”, 156–160; Maria Karpluk, „rec. I. Kwilecka, H. Popowska-Taborska, *Bartłomiej z Bydgoszczy, leksykograf polski pierwszej połowy XVI w.*”, *Prace Slawistyczne Zakładu Słowianoznawstwa PAN I, Wrocław 1977*”, *Język Polski* 4 (1979): 300–302; Urbańczyk, „Recenzja książki *Bartłomiej z Bydgoszczy*”, 342–344.

słowników Bartłomieja⁴² i sprawozdania z sesji z 1972 roku⁴³. Szczegółowy opis stanu badań zawiera oddzielny artykuł⁴⁴. Dodać tu jednak należy, że dotychczasowy dorobek językoznawczy nie jest obfity i dotyczy częściej materiału polskiego niż łacińskiego. W dodatku powstałe prace często powtarzają te same informacje.

Bibliografia

- Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*. Warszawa–Poznań: PWN, 1979.
- Biskup, Marian, red. *Historia Bydgoszczy, t. 1 do roku 1920*. Warszawa–Poznań: PWN, 1991, 295–298.
- Breza, Edward, Zygmunt Brocki. „Recenzja książki I. Kwileckiej i H. Popowskiej-Taborskiej, *Bartłomiej z Bydgoszczy, leksykograf polski pierwszej połowy XVI w.*” *Rocznik Gdański* 39 (1979): 212–216.
- Brocki, Zygmunt. „Recenzja książki *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. Prace Wydziału Nauk Humanistycznych. Seria B, nr 12, Warszawa–Poznań 1979, ss. 69”. *Slavia Occidentalis* 38 (1980): 156–160.
- Brückner, Aleksander. „Recenzja wydania B. Erzepkiego”. *Pamiętnik Literacki* 1 (1902): 165–166.
- Brückner, Aleksander. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1989.
- Doroszewski, Witold. *Z zagadnień leksykografii polskiej*. Warszawa: PIW, 1954.
- Erzepki, Bolesław. *Słownik łacińsko-polski Bartłomieja z Bydgoszczy*. Poznań: Drukarnia Dziennika Poznańskiego, 1900.
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka. „Słowniki Bartłomieja z Bydgoszczy (1532 i 1544). Stan badań i perspektywy badawcze”. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza* 24 (2017), 1: 11–26.
- Kantak, Kamil. „Z przeszłości Bernardynów Bydgoskich (życie umysłowe w dobie jagiellońskiej)”. *Przeгляд Bydgoski* 2 (1933): 3–13.
- Karpluk, Maria. „Recenzja książki I. Kwilecka, H. Popowska-Taborska, *Bartłomiej z Bydgoszczy, leksykograf polski pierwszej połowy XVI w.*, Prace Slawistyczne Zakładu Słowianoznawstwa PAN I, Wrocław 1977”. *Język Polski* 4 (1979): 300–302.
- Karpluk, Maria. „Recenzja *Słownika Bartłomieja z Bydgoszczy. Wersja polsko-łacińska. Część I (A–G)*, oprac. Elżbieta Kędelska, Irena Kwilecka, Arleta Łuczak, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1999”. *Język Polski* 3 (2002): 225–226.
- Kędelska, Elżbieta. „Bartłomiej z Bydgoszczy a Lactifer Vodňanskiego”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 24 (1987): 47–61.
- Kędelska, Elżbieta. „Dzieje poznańskiej Pracowni Języków Zachodniosłowiańskich”. W: *50 lat slawistyki w Polskiej Akademii Nauk (1954–2004). Księga jubileuszowa Instytutu Slawistyki PAN*. Warszawa: SOW, 2004, 161–170.
- Kędelska, Elżbieta. „Pierwsze drukowane słowniki łacińsko-polskie jako źródło Bartłomieja z Bydgoszczy”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 25 (1989): 3–45.

⁴² Np. Brückner, „Recenzja wydania”, 165–166; Maria Karpluk, „Recenzja *Słownika Bartłomieja z Bydgoszczy. Wersja polsko-łacińska. Część I (A–G)*, oprac. Elżbieta Kędelska, Irena Kwilecka, Arleta Łuczak, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1999”, *Język Polski* 3 (2002): 225–226.

⁴³ Np. Jan Piechocki, „Prace Bartłomieja z Bydgoszczy na warsztacie naukowców”, *Ilustrowany Kurier Polski*, 28, 286 (1972); Jan Piechocki, „Sesja naukowa poświęcona Bartłomiejowi z Bydgoszczy”, *Pomorze*, 18, 24 (1972): 2; Szmańda, „Trzy bydgoskie”, 70–77; Stanisław Wasylewski, „Czego nas uczy brat Bartłomiej z Bydgoszczy”, *Dziennik Bydgoski* 25, 280 (1932): 25.

⁴⁴ Lucyna Agnieszka Jankowiak, „Słowniki Bartłomieja z Bydgoszczy (1532 i 1544). Stan badań i perspektywy badawcze”, *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza* 24 (2017), 1: 11–26.

- Kędeńska, Elżbieta, Irena Kwilecka, Aneta Łuczak, oprac. *Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy. Wersja polsko-łacińska*. Cz. 1–5. Warszawa: SOW, 1999–2012.
- Klemensiewicz, Zenon. *Historia języka polskiego*. T. 2. Warszawa: PWN, 1985.
- Kwilecka, Irena. „Nieznany zbiór słownictwa polskiego pióra Bartłomieja z Bydgoszczy”. *Język Polski* 4 (1972): 252–261.
- Kwilecka, Irena. „Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy odnaleziony”. *Język Polski* 3 (1972): 180–182.
- Kwilecka, Irena. „Warsztat pisarski Bartłomieja z Bydgoszczy”. W: *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*. Warszawa–Poznań: PWN, 1979, 23–36.
- Kwilecka, Irena, Elżbieta Kędeńska. „Z prac nad nową edycją *Słownika Bartłomieja z Bydgoszczy*”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 17 (1978): 123–143.
- Kwilecka, Irena, Hanna Popowska-Taborska. *Bartłomiej z Bydgoszczy leksykograf polski pierwszej połowy XVI w.* Wrocław–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1977.
- Łuczak, Arleta. „Łacińskie osobliwości leksykalne w obu wersjach łącińsko-polskiego Słownika Bartłomieja z Bydgoszczy”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 30 (1993): 59–67.
- Łuczak, Arleta. „Zagadkowe wyrazy w Słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy z XVI w.”. W: *Zielonogórskie Seminarium Językoznawcze 2010*, red. Stanisław Borawski, Magdalena Hawrysz. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2011, 71–84.
- Mayenowa, Maria Renata, Franciszek Peplowski, Krzysztof Mrocewicz, red. *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 1–36. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Warszawa: IBL – Wydawnictwo, 1966–2012.
- Otwińska, Barbara. „Słowniki”. W: *Słownik literatury staropolskiej (Średniowiecze, Renesans, Barok)*, red. Teresa Michałowska. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1990, 778–783.
- Piechocki, Jan. „Prace Bartłomieja z Bydgoszczy na warsztacie naukowców”. *Ilustrowany Kurier Polski* 28, 286 (1972).
- Piechocki, Jan. „Sesja naukowa poświęcona Bartłomiejowi z Bydgoszczy”. *Pomorze* 18, 24 (1972): 2.
- Plezia, Marian, red. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*. T. 1–8. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN; Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 1953–2014.
- Plezia, Marian. „Dzieje leksykografii łacińskiej w Polsce”. W: tegoż. *Z dziejów filologii klasycznej w Polsce*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Filologiczne, 1993, 41–84.
- Przybylska, Renata. *Wstęp do nauki o języku polskim. Podręcznik dla szkół wyższych*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2003.
- Szymańda, Edward. „Bernardyński ośrodek naukowy w Bydgoszczy”. W: *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*, 5–22. Warszawa–Poznań: PWN, 1979.
- Szymańda, Edward. „Przyczynki do życiorysu i działalności pisarskiej Bartłomieja z Bydgoszczy”. *Język Polski* 5 (1980): 331–338.
- Szymańda, Edward. „Trzy bydgoskie spotkania naukowo-kulturalne”. *Język Polski* 1 (1975): 74–76.
- Urbańczyk, Stanisław. „Recenzja książki *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*”. *Język Polski* 5 (1980): 342–344.
- Wasylewski, Stanisław. „Czego nas uczy brat Bartłomiej z Bydgoszczy”. *Dziennik Bydgoski* 25, 280 (1932): 25.
- Żurowska-Górecka, Wanda. „Słowniki polskie przed Bartłomiejem z Bydgoszczy”. W: *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*, 59–69. Warszawa–Poznań: PWN, 1979.

Przypomnienie słowników Bartłomieja z Bydgoszczy z lat 1532 i 1544

Streszczenie

Celem artykułu jest przypomnienie XVI-wiecznych łacińsko-polskich słowników Bartłomieja z Bydgoszczy. Nasilenie zainteresowania leksykonami nastąpiło w latach 70. XX wieku, kiedy odnaleziono (uznany po drugiej wojnie światowej za zaginiony) rękopis z 1532 roku i niespodziewanie odkryto słownik z 1544 roku. W artykule kolejno opisano sylwetkę zakonnika, losy jego dzieł, jak również ich budowę i zawartość. Ponadto omówiono dotychczasowe wydania słowników Bartłomieja (B. Erzepkiego oraz nową, łączną, edycję w wersji polsko-łacińskiej). Kolejną kwestią zaprezentowaną w artykule są działania w XX i XXI wieku na rzecz upowszechnienia materiału leksykalnego słowników.

The reminder of the dictionaries by Bartłomiej z Bydgoszczy from 1532 and 1544

Summary

The purpose of the article is reminding the readers of the 16th century Latin-Polish dictionaries by Bartłomiej z Bydgoszczy. The interest in the lexicons increased in the 1970s, when the manuscript from 1532, believed to be lost after the World War II, was found, and unexpectedly the dictionary from 1544 was discovered. The article briefly portrays the monk, outlines the fortunes of his works, and presents their construction and content. Moreover, the editions of the dictionaries published to date are described (Bolesław Erzepki's edition and the new, joint edition in the Polish-Latin version). The attempts are also discussed undertaken in the 20th and 21st centuries to propagate the lexical material of the dictionaries.